

IV.

Хліборобство й промисловість.

В ЖИТТІ — хліб усьому голова. Нема то ремесло, як леміш та чересло ¹⁾). Письменник початку XVIII в. чернець Климентій ґрунтовно висловився в віршові:

Над усі ремесла потрібнішеє подобно
Пахарство, же тоє всьому світу вигідно,
Бо хоч би хто срібло і золото мог робити,
А не маючи хліба — злота не вкусити ²⁾).

З перших часів головнішою працею слобожан було хліборобство. Хліборобством займались не тільки усяди по селах, а й по містах. Навіть в Харькові в XVIII в. і в першій половині XIX в. усі його околиці — Холодна гора, Лиса гора, Журавлівка, Основа мешканцями мали майже цілком хліборобів, почасти ремесників, які жили близьче до центру міста, як видно по назвам вулиць — Гончарівська, Чоботарська, Коцарська (від коци — килими), Скрипницька, Римарська (від римар — кожевник).

Хліба було занадто багато, і хліб майже завжди був дуже дешевий, через що держали багато птиці, свиноти, мали велике число горільчаних заводів, або винокурень, везли зерно на продаж в Крим, де міняли його на сіль, рибу, везли в Одесу і навіть в Галичину та в Німеччину.

¹⁾ *Номис*, Приказки, див. хліб 210, 116 і др.

²⁾ „Основа“ за 1861 р., I, 220.

Иноді траплялись голодні роки, та здебільша не по всьому краю, а місцями. В самім Харькові були голодні роки, як то 1787, 1821, 1833, особливо ж 1848, коли неврожай захопив усю Слобожанщину. Такі важкі роки звались «драними», через те, що тоді з хат здерали солом'яні покрівлі, щоб годувати скотину. Неврожай бували од великих засух, як, напр., в 1848 р., коли, по сло-

Косарі.

вам людей того часу, «небо від спеки зробилось мідяним, а земля залізною»; иноді неврожай бував від сарани, яка хмарами насувала із степів і поїдала на-чисто увесь хліб. В такі важкі часи поміж панства і селянства иноді піднімались богобоязливі люди, що роздавали голодним увесь свій хліб. Так, коли в 1832 р. в с. Шиповатій був великий голод, то дідичка дала задарма багато хліба,

соли, масла і риби голодним. Коли в 1833 р. трапився голод в с. Щурівці, то місцевий дідич Адамов не тільки віддав весь свій хліб, а ще закупив його на Курщині і пороздавав селянам. І поміж заможними селянами були часом добродійні люди, що вступали в боротьбу з сільськими глитаями, які хотіли скористувати голод за-для своєї кишені і самоправно піднімали ціни на збіжжя. Такий випадок одмічений Квіткою-Основ'яненком в оповіданні «Добре роби — добре й буде», де селянин Тихон Брус, дуже заможний чоловік, пороздавав голодним не тільки весь свій хліб, а й куплений, піддержуючи навмисне низьку ціну, щоб не дати глителям спромоги збільшити ціну на зле зроблені їми запаси хліба ¹⁾.

З протягом часу хліборобство все більш поширялось в двох напрямках — через нові запашки і через поліпшення землі; перше провадилось селянами, які, здаючись на тісноту, запахували шляхи, дороги, колись дуже широкі, взгір'я по-над ярочками, самі ліса, помалу їх викорчовуючи; друге провадилось великими землевласниками, які мали за-для поліпшення землі гноєм багато скотини або, користуючись цукроварнями та іншими здобутками, мали спроможність затрачувати на угноіння фосфорити і робили таким чином землю більш родючою, гарно її обробляли до пухкості машинами. Згодом хліба більшало. В Харьківщині, напр., в 1907 р. було засіяно 1.917.629 дес. тин, що дало збіжжя 63.073.400 пудів, а на всій Україні (підрахунок на 8 губерній) — 14.869.011 дес. з урожаем в 616.067.800 пуд., 23% усього врожаю в Росії того року, в 2^{1/2} рази більш від того, що повинна

¹⁾ Арх. Филаретъ, Истор.-статистич. описаніе Харьков. епархіи, і Квітка-Основ'яненко, Сочиненія, I.

була дати Україна, зважаючи на відсоток своєї території, і значно більш по відсотку своєї людности.

Сила хліба з Харківщини здавна йшла в Велико-росію і Польщу. Власне в «Статистич. Ежегодн. Харьков. Земства» за 1907 р. дані цікаві відомости про вивіз зернового хліба з Харківщини за три роки (1903—1905): усього вивезено 31.808.900 пуд., з них 3.147.400 пуд. вивезено в межах самої Харківщини, 925.200 пуд. в порти Балтійського моря, 12.641.300 пуд. в південні порти, 2.104.400 пуд. на прикордонні станції і 12.990.600 пуд. у інші місцевости Росії, при чім на її центральний промисловий край випадає 4.340.100 пуд. ¹⁾ Під врожайний рік таким робом Харківщина була, можна сказати, житницею Московщини.

Теперішнім часом хлібородна Харківщина привабила до себе німців. Безперечно вона матиме велике значіння по своєму хлібові і в нових обставинах політичного життя.

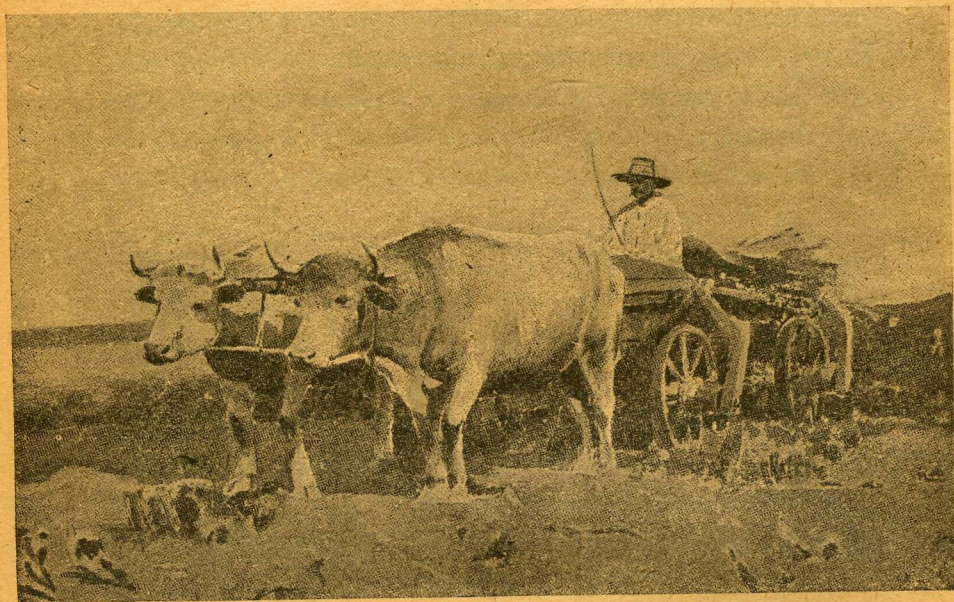
По перепису 1897 р. українці переважили в Росії усі інші народи по постачанню матеріалів за-для їжи, здебільше хліба. Вдвоє менше проти других вони брали участь в обробленні продуктів, напр., цукру, пива, ковбас. Так само вдвоє менше вони працювали по виробам одержи, будуванню кам'яниць, по громадським справам, по транспорту; вчетверо менше в справах торговельних і банкових. Взагалі більш $\frac{3}{4}$ української людности живе з хліба ²⁾.

Що до скотарства, то в старі часи Слобожанщина славилася своїми волами і вівцями. Але вже в 40-х

¹⁾ Гехтер, в „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1909 р., XI, 293.

²⁾ Русов О., в „Зписках Укр. Наук. Т-ва в Києві“ за 1909 р., V, 105.

роках вони пішли на занепад. Мочульський в описові Слобожанщини в 1850 р. вже скаржився, що товар все більш дрібніє й переводиться на нівель. Кращим в той час лічили сумський рогатий скот що до роботи і на м'ясо. В південних степових кутках Слобожанщини користувались ще кізяком, який в літку сушили і зимою топили їм печі. Землю обробляли здебільшого волами.

В о л и.

Селян в 1845 р. на Слобожанщині налічували 277.517 сімей, яким потрібно було 555.034 воли, відкидаючи чумацтво і інші потреби, а волів налічували тоді усього 546.898, з котрих 216.759 було робочих і 330.139 гульових. Ціна на воли була біля 30 карб., хунт м'яса— 8 або 10 коп. ¹⁾.

¹⁾ Мочульський, Воен.-статистич. обзор., 125.

З протягом часу селяне цілком перейшли на коні. Воли стали дуже рідкими. В Охтирщині, напр., в однім великім селі з людністю тисяч в десять тільки один хазяїн уперто по старовині держиться за пару волів, як батьківську спадщину. Знищення волів прискорили брак паши та сінокосів, занепад чумацтва, попит на м'ясо в великі міста і інші обставини нового, все більш скрутного побутового й економічного життя.

Вівчарство колись на Слобожанщині було дуже поширено, здебільшого в південних повітах, степових, у великих землевласників. В 1841 р. вівчарство на Слобожанщині було другим по числу овець після Таврії. Вовна, або шерсть йшла здебільшого на продаж в Харків, особливо на троїцький ярмарок, який так і звався «шерстяним». Офіційно налічувалось що-року 2 мільйони карб. здобутку; більш мільйону овець було що-року приплоду. Баранина на базарах йшла від 3 до 7 коп. за хунт¹⁾. Але з 50—60 років, коли пройшли залізниці, фабрики й заводи, людности намножилось, то весь степ пішов на роспашку, і вівчарство зникло.

Зникли й великі ліса, ті ліса, які великою стіною йшли в старі часи по-над усіма річками, захищаючи Слобожанщину від північних холодних вітрів, зберігаючи в собі вохкість і тумани для дощів, що поливали ниви на добрі врожаї хліба. Ліса знищені в першу чергу багачами капіталістами для здобичи, а в другу чергу дало рук темне, неосвічене селянство, не розуміючи великого значіння лісів, не маючи свого національного уряду, який би пеклувався про національні природні скарби. Вже Загоровський в 1788 р. в «Топографическом описанії Харьков. Намѣстничества» скаржився: «Не-

¹⁾ Мочульскій, Воен.-статистич. обзор., 128.

счастны тѣ лѣса, которые принадлежать цѣлымъ селеніямъ для общественнаго пользованія. Въ такихъ лѣсахъ, кромѣ дровъ и хворосту, немного попадається годныхъ растений. Несравненно большее несчастье постигло тѣ лѣсныя угоды, которыя достались въ руки владѣльческимъ подданнымъ. Они разорили ихъ винокурнями... и ужасно выгубили пространнѣйшіе драгоцѣнные лѣса по рѣкамъ Осколу, Донцу и Ворсклѣ... Винокуры, не заботившіеся о потомствѣ, рубили лучшія деревья»... Ця сумна подія онови-лась з новою, далеко більшою силою в Слобожанщині о половині ХІХ в., коли пішли цукроварні, ще більше, коли проведені були залізниці, а кам'яного вугля ще не було, і нарешті в останні роки війни з німцями, коли пішла усяка розруха, вугля не вистачало, і усе кинулось на останні ліси, що подекуди понаросли. В 1917 р. за часи революції все українське особливо руйнували без жалю,—де тільки цей дракон починав повзти, раптом руйнувалось усяке майно—ліса, садки, хліб, саме життя людей.

Знищення лісів довело до знищення лісових садків і до занепаду бджільництва. В старовину селяне й дрібні землевласники мали чудові садочки в лісах, а в садочках держали свої пасіки; тихо та привабно гули бджоли по-над пахучими липами в літку і мали вони в лісах добрий захист від негоди. Недивно, що в кінці ХVІІІ в., як бачимо в «Топографич. описанії Харьков. Намѣстничества» 1788 р., «здѣшнихъ рукъ труды услаждали многихъ странъ вкусы садовыми яблоками, бергамотами, дулями, глинами, вишнями, сливами и черносливомъ», і меди були розкішні, пахучі.

Капитан Мочульський, автор для свого часу гарного опису Слобожанщини, в 1850 р. вже означив,

що садівництво пішло на занепад. Згадавши про те, що під Чугуєвим колись були гарні сади, він висловив жаль, що Аракчєєв повирубав їх, коли нахабством тут утворював военні поселення. В старі часи, по Мочульському, було далеко більш садів, особливо у військових мешканців, перейменованих потім в «государственных крестьян». Так було в 40-х роках, коли жив і приглядався до життя Мочульський¹⁾. Ще гірше пішло пізніше, коли пішли пукроварні й залізниці і знищили ліса до останку, а в лісах то здебільшого і були садки.

Харківські римарі, або кожевники, з кожами, мездровим клейом то що роз'їзжали по усіх слободських ярмарках, навіть по Полтавщині та Катеринославщині за-для продажу на черевики, чоботи, ремні, хомути, сідла і т. ин. В Харкові римарі лишили по собі пам'ятку в назві однієї центральної тепер вулиці—Римарської.

Кушнірі, або скорняки і шаповали, були теж численні. Зроблені їми кожухи та шапки йшли на продаж не тільки по Україні, а також у Великоросію і навіть за кордон в чужоземні сторони²⁾.

Промисли й ремесла на Україні в старовину були в великій пошані. Сучасний гетьманові Мазепі письменник чернець Климентій написав навіть багато віршів, ухваляючи ремесників та промисловців різних галузів українського майстерства того часу. Пізніш такий же напрям можна помітити в творах талановитого слобожанського поета Щогольова.

Климентій поважає рибалок за те, що вони для пісних днів рибу ловлять, токарів, що ложки виточують, торяників, що сіль зваряли в Бахмуті (торяники від

¹⁾ *Мочульскій*, Воен.-статистич. обзор., 122.

²⁾ *Заиоровскій*, Топографич. описаніе Харьков. Намѣстн., 56.

старої назви Слав'янська—Тор), римарів за те, що вони роблять хомути, шлеї і інші користні речі, кравців, шевців, ковалів, слюсарів,—для усіх знаходить ласкаве слово, навіть для винників, що виробляють «потребний трунок»—горілку. Де-яких ремесників Климентій ухваляє занадто докладно, перелічуючи усе їх ремесницьке знадоб'я, особливо шевців у віршові «О шевцах і о чесном їх ремеслі»:

Поважное ремесло і шевство заставаєть,
Гди ж чесное братство і ктиторство з них биваєть,
І шевці—святці так ся то они називають
І з свого титулу аж сами ся втішають.
І щиріє они єсть шевці люди на світі,
І жони їх добрія і їх шевськіє діти,
Бо нігди они жадних шалвірств не заживають,
Але і учнів своїх людкости навчають.
І особливе розной теж своєї політики
І з книги зразниці шевской чесной граматики.
І копиля з правиллям і вся верстать їх славна,
Знаю о том добре, і люди мовять здавна.
А як сядеть робити на своєї верстаті,
Почнеть своє всякое начиння розкладати,
Як то: копила, правила, дратниці, стрениці,
Лойники, цвяшки, смольники, наручки і кравниці,
Так теж: стерачі, молотки, вінштаки, топки і клесачки,
Обпалки, смолу, воск, віхті, клейстра, писачки,
Затирачки, клінці, гнипи, дратви, цікнабари і
щетини,
Шила, чернила, ножі, скобельки, струги, скоски,
белехи і смольшини,
Ветош, нитки, заветі, кобилиці, хлопці, хутра
і стріхольці,

Ремінь, воду до шповання, дуб'я, дьоготь і
натягачі і кінці.

А як пойдеть до шкур, дуб товчеть, шкури пе-
ресипаєть,

А инія шкури у збілу хуру закладаєть,

А инія теж на кобилиці шерсть оббираєть,

А потім, надівши шуствал і хвартух, бѣлехом
мездру подробляєть,

І пофаговавши в Божий час укладеть в квас

І чекаєть, покуль будеть пересипать ві'ять час,

І на креслі по царськи сидить, як на маєстаті

І просить Бога, жеби на роботу рано устати ¹⁾...

Видно, Климентій дуже добре знав шевство, а може й сам був з шевців, бо вельми докладно розповів про всю шевську справу, в ласкавім напрямі. Особливо цікава похвала за усунення шевцями шалвірства, або еретичества і блюзнірства, і назва «шевці—святці», що наводить прямісінько на думку про видатне значіння шевців не тільки в цехових брацтвах, але й в церковних, які славились на Україні в XVII в.

У Щогольова до ремесницького майстерства відноситься ціла низка гарних віршів — «Ткач», «Кравець», «Рибалка», «Пасішник», «Кѣлих», «Мірошник», «Швець» ²⁾.
Напр.:

Бережно зняв з верстака я основу,

Людам роботу розніс і роздав,—

То ж мій спочинок, теперечки знову

Берди направив, нитки насновав.

От і роблю я. Застукала ляда,

¹⁾ „Основа“ за 1861 р., I, 218—220.

²⁾ Щоголів, Ворскла, 1883 р., 51, 61, 125, 143; Слобожанщина, 1898 р., 18, 41.

Бігає човник відтіль і відсіль;
Човник і ляда---ткачеві порада;
Берди і цівки---ви хліб мій і сіль. («Ткач»).

Чоботарі, або шевці, яких так ухвалив Климентій, в XVIII в. шили чоботи й черевики для сел по черкаському крою, а для міст—по німецькому. В великих слободах і містах на базарах і на ярмарках був окремий чоботарський ряд, і тут же росташовувались ковалі з цвяхами й підковами, з струментами і підбивали чоботи та черевики по заказу.¹⁾

В старовину, а подекуди в Харківщині й досі, жіноцтво носило сап'янці, або чоботи з сап'яну, червоного, жовтого або зеленого. Сап'янці з чорними головками і кольоровими халявами звались чорнобривцями. Взагалі ж це пішло в значній мірі в занепад.

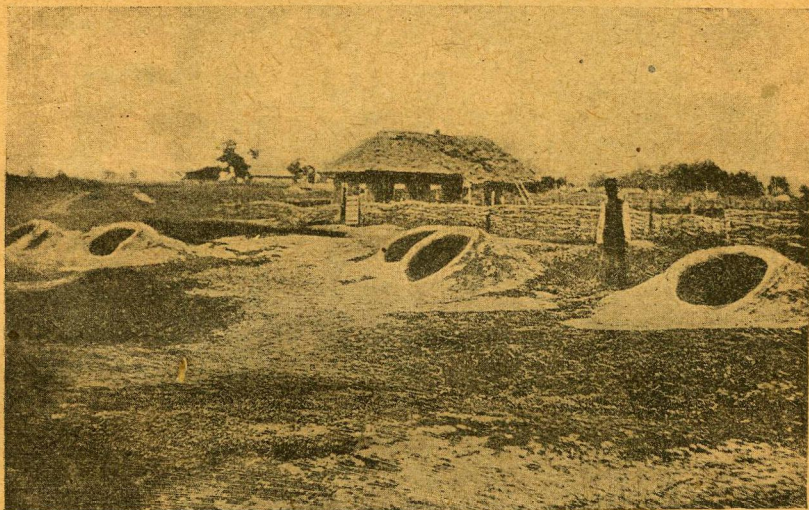
Дуже змарніло й гончарство. Колись гончарі робили усякий посуд—миски, горшки, глечики, куманці, каганці і т. ин., робили ще кахлі для печей, прості білі, глазуровані, фарбою зеленою або синьою помуравлені, іноді з фігурами людей, звірів, птах. Не тільки в великих містах, як Харків, Суми, а часто й по селах клали фарбовані кахельні печі²⁾.

З протягом часу гончарні вироби загубили свою мистецьку красу і зробились одноманітними. Вже не роблять фігурних баранців, левів, ляльок, в які лили меди та горілку, не роблять квітчастих мисок та тарілок. В поодиноких місцях подекуди збереглось мистецьке гончарство, напр., в Котельві, в Водолазі,

1) *Загоровскій*, Топографич. опис. Харьков. Намѣстн., 1788 р., 58.

2) *Загоровскій*, Іб., 58.

Полтавське земство звернуло увагу на гончарне ремесло. З його допомогою в де-яких містах закладено художні гончарні майстерні, виробу яких зараз йдуть по всій Слобожанщині, здебільшого поміж панами і урядовцями: великі й малі глечики, тарілочки, ладанниці, мисочки, свічники і т. ин., різноманітного кольору, не стільки для щоденного вжитку, скільки для покраси горниць.

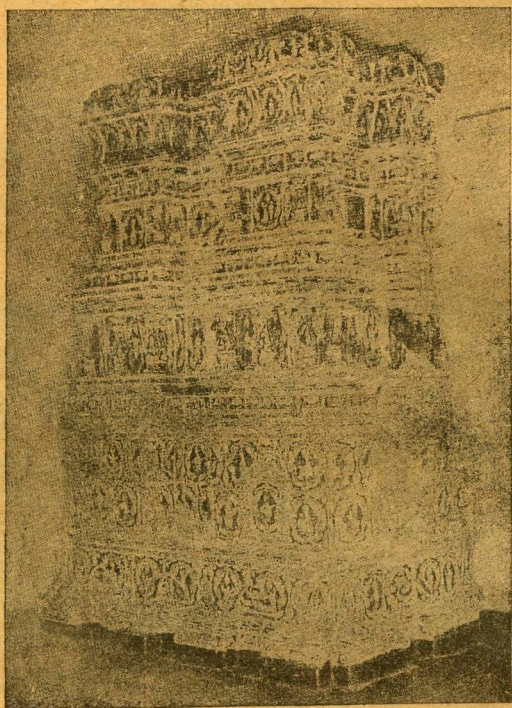

Гончарні печі (під селом).

Подорожній Павло Алепський бачив в 1653 р. фігурні кахлі в Києві в Печерській лаврі¹⁾. Вони були улюблені в старовину в панських і міщанських домах. Треба уявити собі яку-небудь простору, світлицю, на зразок пізнійших гостиних, в якій в кутку стояла широка кахельна піч, на якій зо всіх боків на кахлях можна було побачити то козака з шаблею, то місцеву

¹⁾ «Київ. Старина» за 1883 р., I, 4.

панну в шарабанчику, то заклопотану жінку з відрами на плечах чи з веретеном або з курчем в руках, то якихсь то чудернацьких звірів і т. ин. Очі приваблювали кахельні малюнки різноманітного змісту.

К а х е л ь н а п е ч .

Як приваблювали до себе старі кахельні печі з фарбами та визерунками, видно з вельми прихильного до них віршу ченця Климентія, що жив на початку XVIII в. Вірш цей під назвою «О гончарах слово похвальное». Ухваливши гончарів за їх вироби всякого посуду для напиктів, Климентій додає:

Также кахельні печі виставують,
 І розніе на кахлях оздоби мудрують,
 Іменно, многое шмільцями кладуть цвіти
 І вельми премудріе полагають квіти,
 Аж би безпреч хотім на тую дивитися
 Піч і грітись; до такої мило притулитись ¹⁾.

В «Исторіі Руссовъ» Полетики є надзвичайно цікаве оповідання, що наробив кахельний орел одному панові: «Одинъ знатный помѣщикъ мѣстечка Горска претерпѣлъ великія пакости и истязанія за одного орла гербового.

Ф і г у р и і к а х л і .

Прѣѣзжавшій офицеръ армейскій Якинфъ Чекатуновъ, не довольно утрактованный хозяиномъ, увидѣлъ въ домѣ его на одной печи горничной по кахлямъ или изразцамъ печнымъ вымалеваннаго мастеромъ орла, тотчасъ арестовалъ команду своею хозяина сего, отослалъ въ Министерскую Канцелярію съ доносомъ, что онъ жжетъ на печахъ своихъ гербъ государственный невѣдомо съ какимъ умысломъ. Министерская Канцелярія, сочтя тотъ доносъ полусловомъ и дѣломъ государевымъ, допрашивала помѣщика, съ какимъ намѣреніємъ онъ поставилъ на

¹⁾ «Основа» за 1861 р., I.

печь гербъ и прижигаетъ его? Помѣщикъ, поставляя свидѣтелей, сказалъ, что онъ купилъ печь тую въ свободномъ городѣ въ мѣстечкѣ Городнѣ у гончара тамошняго Сидора Перепелки, у котораго между множествомъ фигуръ, на украшеніе печей слѣланныхъ, были лица челоувѣческія, птицы, орлы, но что бы то было священное и заповѣданное, ему то и въ умъ не приходило и купилъ онъ зазорную печь, чтобы зимою согрѣвать горницы. Однако, несмотря на всѣ извиненія, орлы стоили помѣщику хорошаго табуна лошадей и коровъ съ денежнымъ приданымъ» ¹⁾).

В Слобожанщині, особливо в Харькові, процвітало колись коцарство — вироблення килимів з місцевої вовни, з фарбами місцевих квіток. В кінці XVIII в. коци тисячами йшли в Великоросію і за кордон ²⁾). Найбільш коцарством займалися в самім місті Харькові. Від цього ремесла й пішла назва вулиці Коцарської в Харькові.

В «Топографическом описаніи Харьков. Намѣстничества» 1788 р. коцарство рахується як корисне ремесло. Докладніш про коцарство сповіщає Топчів в споминах своїх за 1809 р. Вказавши, що в Харківщині було багато овець у панів і селян, Топчів далі каже, що вовна йшла здебільшого на місцеву одежину та на коци. Коцами торгували на ярмарках, иноді в окремих крамницях, або міняли їх на вал (просту вовну). Купували їх як багаті люди, котрі вистилали їми долівки або вішали на стінах по-над ліжками, так і вбогі люди, котрі устилали їми лави. Любили їх також военні того часу, так що були навіть якісь то офіцерські копи.

¹⁾ Исторія Руссовъ, 1846 р., 239.

²⁾ Загоревскій, Топографич. опис. Харьк. Намѣстн., 1788 р., 124.

Пізніш на коцарському промислові спинився В. В. Іванов. По його вказівці в 1814 р. в Харькові вироблено було до 26.000 коців, в 50-х роках вироблялось ще до 25.000 штук що-року, біля 3% усієї харьківської промисловости того часу ¹⁾).

Незабаром коцарство пішло на занепад; воно вдержувалось почасти тільки в Харькові на передмістях. В 1879 р. Іванов налічив усього 75 коцарок, з котрих тільки 25 робили цілий рік, а останні випадково в зімку; виробляли всього 4.000 штук на 22 тис. карб. Вовна подорожчала, фарби пішли гірші, які здебільшого почала давати фабрика промисловість. В 1902 р. Бабенко ледве знайшов одну стареньку коцарку на Холодній горі, котра теж покинула робити коци; верстак її валявся на горищі. По проханню Бабенка бабуся зібрала верстак та потрібне знаряддя і виткала де-кілька зразків коців. Зібраний струмент зо шматочками коців був на Етнографічній виставі в Харькові, докладно описаний Бабенком ²⁾), а теперішнім часом зберігається в Етнографічному музеї при Харьківським університеті.

В Полтавщині зрідка ще зустрічається коцарська промисловість, напр., в с. Сенжарах роблять ще рівні килими і з ворсою або коци (махрові), при чім одні бувають «счотні»—квітчасті з затінками, а другі просто квітчасті без переходу кольора ³⁾).

Зовсім перевелись на Слобожанщині селітряні заводи, або, як їх звали, майдани; по селах залишились тільки кучі чорноземного селітряного перегною, або бурти.

¹⁾ «Статистич. Листокъ» за 1879 р.

²⁾ Бабенко, в «Вѣстн. Харьков. Истор.-Фил. Общества» за 1913 р., IX, 61—66.

³⁾ Пономаревъ, Обзоръ кустар. промысловъ Рос., 1902 р., 52.

В сорокових роках в Харківщині було до 70 майданів, які виробляли порох і здавали його на Шостенський пороховий завод ¹⁾. Над поліпшенням селітроварення трудився в початку XIX в. В. Н. Каразин, що збудував у Харкові університет. Іноді селітряники робили шкоду селянам, копаючи ями на вулицях, де було більше гною, і навіть в дворах. Так, в 1764 р. валковці скаржились, що шапар (управитель) пана Шидловського накопав такі ями в місті, що в нічну добу можна було в них впасти і убитись, а подекуди покопав у дворах під хатами ²⁾.

Зовсім також перевелось на Слобожанщині й чумацтво; колись воно було значне. Весною вранці рущала чумацька валка з села в далеку дорогу. Воли круторогі помалу тягли величезні дубові вози—мажі (татарські мажари). На возах були встромлені високі соснові гілочки, як спомин про рідну землю. Попереду з повагом йшов старий чумак—ватаг валки, знавець степових шляхів, потягуючи люльку; старим людям, що йшли на зустріч, він знімав шапку. Біля його йшло де-кілька чумаків з такими співами:

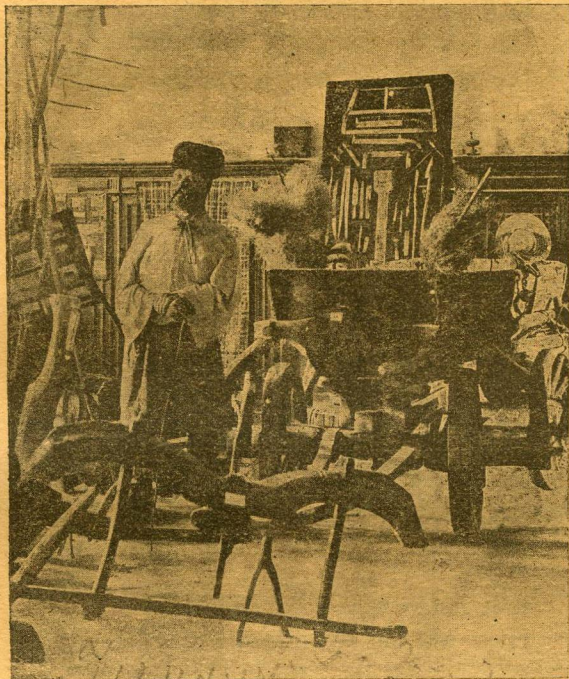
Ой, по горах сніги лежать,	Іди синку до домоньку,
По долинах води стоять,	Змию тобі головоньку!
А по шляхах маки цвітуть.	Ізмий, мати, сама собі,
То не маки, а чумаки—	Або моїй рідній сестрі.
З Криму йдуть, рибу везуть.	Мене змиють дрібні дощі,
Мати сина визнавала,	А розчешуть густі терни,
Да не узнала, викликала:	А просушить ясне сонце,
	А розкудрять буйні вітри ³⁾ .

¹⁾ Мочульській, Воен.-статистич. обзор., 151.

²⁾ Трефилевъ, в „Сборн. Харьков. Истор.-Фил. О-ва“ за 1894 р., XI, 31.

³⁾ В. Пассекъ, Очерки Россіи, 1842 р., V, 143.

Чумаки ходили по всьому півдню добре їм відомими шляхами, жили здебільшого на просторі в степу, оминаючи міста, щоб менш тратитись в дорозі. Вони сміливо йшли степами і турбувались тільки, щоб для волів їх завжди був попас. А воликам і хазяїнам їх приходилось

Чумак і чумацький віз—мажа.

попоходити не мало, иноді до 2.000 верстов за літо, а то й більш. Чумацька мажа забірала коло 40 пуд. товару; в дорозі часом в одній валці йшло до сотні таких маж. В залежності від водопою проходили вони за день до 30 верстов. В сорокових роках на Слобожанщині налічували до 3.000 чумаків з 1, 2 або 3 мажами кожний ¹⁾.

¹⁾ *Мочульський*, Воен.-статистич. обзор., 137.

Вельми яскраву постать чумака кінця XVIII в. дав
Котляревський в «Енеїді» (II, §§ 59—60):

Один з троянської громади,
Насупившись, все мовчав
І, дослухавшись до поради,
Ціпком все землю колупав.
Це був пройдисвіт і непевний
І всім відьмам був родич кривний,
Упир і знахур — ворожбит;
Умів і трясцю одшептати,
І кров християнську замовляти,
І добре знав греблі гатить.
Бував і в Шльонському з волами,
Не раз ходив за сіллю в Крим,
Тарані торгував возами,
Всі чумаки братались з ним.
Він так здавався і нікчемний,
Та був розумний, як письменний;
Слова так сипав, як горох.
Уже в чім, бач, порахувати,
Що розказати йому вже дати,
Ні в чім не був страхополох.

Цей художній нарис очевидно має зовсім побутове
реальне значіння. Чумака Котляревського не тільки ху-
джня, але й побутова постать, людина великого життєво-
вого досвіду, що була в різних країнах, знайома з
усякими пригодами, була на далекім півдні, в Криму,
і на далекім заході, в Шльонську (німецька Силезія), що
й надало чумакові авторитет знахура — ворожбита.

Аксаков в просторій розвідці про українські ярмарки
дав цікаве порівняння великоросів возчиків з українсь-

кими фурщиками, або чумаками. Возчики їздили в Великоросії кіньми, фурщики ходили на південь до Азовського моря на волах. Возчики їздили в зіму і в літку, а чумаки тільки в літку, щоб зімою не попусувати волів. Возчики в дорозі уживали по трактирах гарну страву за гроші, для коней своїх купували на постійних сіно й овес, а фурщики ночували в полі, їли куліш, який сами ж і готували, волів своїх попасали здебільшого задарма на широкому пляху. Довгі дні чумаки скорочували піснями та казками.

Життя чумаків було тихе, поважне і богобоязливе. Через те і поезія, і мистецтво полюбили чумацтво і не раз звертались до нього, малюючи, як чумаки чвалили по безкрайому степу, в день в спеку, спочивали в ночі під проміннями місяця, а навкруги їх йшла в далечині сіра тирса, або ковиль, та паслись тихенько воли круторогі. В дорозі чумак йшов весь чорний від дьогтю, з люлькою в зубах, та курникав пісню, а коли вертався до дому, то вбірався в білу нову одежу, часом бенкетував з товаришами. Люди старі кажуть, що якось то такий чумак, добрий господарь, заможний, вернувшись до-дому (мешкав він у Барвінковій-Стінці), частував горілкою гостей, а потім над вечір підпилий пішов до церкви, став на криласі і, як робив раніш, почав співати; але коли дійшло до «Свѣте тихій», то він забув, що в церкві, та й затягнув веселую: «Світе тихий, край веселий—Барвінкова-Стінка, дешева горілка! Сюди риби!» Гукнув, як гукав дома, коли частував гостей.

Чумак бував ранній, що виходив до Великодня, і пізній, що виходив біля першої Пречистої; були чумаки кримські, які простували в Крим, в Азов, на Дон, і чумаки одеські, тільки фурщики, які ні соли, ні риби не привозили.

Чумацтвом годувалось багато народу. Тільки в Харків на водохрестний ярмарок в 1852 р. було привезено товару 3 мільйони пуд., а для цього треба було біля 100 тисяч фур, рахуючи на кожну фуру по 30 пуд.

Йшли чумаки різними шляхами, здебільшого Муравським, тим старим та довгим, що вів від Москви до Криму; йшли иноді Сагайдаком, який простягся в Слобожанщині й в Полтавщині поміж Пелом та Ворсклою; ходили й Ромоданом від Переяславу на Лубни, Зіньків та Гадяч.

Життя чумаків, їх мандрівки по степу, пригоди, вдачі й невдачі найшли собі яскравий вираз в численних піснях, в яких селяне довго кохались, зараз вже майже цілком забутих. Ходили про чумаків і різні прозові оповідання, казки, приказки, напр., така:

«Іде раз чумака у Крим та й пита батька: «Якого вам, тату, гостинця з дороги привезти?» — А ти, каже, сину, збирай недоїдочки та крихти, котрі зістаються після їжи, та посуши; мені й буде гостинець. От як виїхали, спершу у кожного було багато хліба, їли не жаліючи, а син все збирав крихти в торбинку. От і впало їм десь їхати через таке місце, що слобода три дні їхати; хліб весь вже і прикіньчили і купити ніде. Тоді згадали про торбинку з недоїдками та й прохарчувались три дні. Приїздить той чумака до-дому, батько й пита: «А що, сину, ти привіз того гостинця, що я казав?» — Ні, каже, тату, я усю дорогу збирав, та як вертались, то нам таке й таке случилось, ми і поїли. «Ну, дарма, це я тобі на те казав, що може в дорозі що з вами случиться, дак щоб був запас». (Із записів Грінченка).

В 80-х роках ще можна було знайти чимало старих людей, що колись чумакували. В «Харьков. Вѣдо-

мостях» за 1890 р., № 7, була цікава кореспонденція про чумацтво в Мурафі богодухівського повіту. Майже одночасно в 1884 р. я в Охтирщині в слоб. Боромлі знайшов чимало заможних старих людей, що чумакували, розпитав їх і написав про них в «Кіев. Старині» за 1884 р., в III кн., невеличку розвідку.

Цікаво, що усі чумаки в Боромлі були заможні хазяї хлібороби, люди рослі, кремезні. Де-хто покинув чумакування ще в 50-х роках, де-хто пізніш. Найбільш чумакували Лозовий і Гудим. Воли вони здебільшого купували на Полтавщині, добрі колеса для маж в селі Пушкарнім. На мажу клали до 50 пуд. В дорогу, коли йшли на Дон або в Крим, на харчі брали на обидва кінці на кожного чоловіка по мірці пшона, по 2¹/₂ пуди сухарів, по 1¹/₂ пуди печеного хліба, по 20 хунтів гречаної й пшенишної муки на галушки і по 10 хунтів сала. Для себе ліків ніяких не брали, а для підлічування скоту брали синій камінь (купорос). На чотири пари волів було по наймиту. До чумаків у наймити иноді йшли сини заможних і поважних людей. Ціна наймитові була від Великодня до зімнього Миколи біля 10 карб. Бороменські чумаки бували далеко—в Москві, в Нижньому-Новгороді, в Севастополі, в Одесі. В Одесу возили здебільшого крейду, крупу, олію; привозили оливу, волоські горіхи. В Крим возили овес, а привозили сіль. Спогади про татар гарні, що це люди чесні й ласкаві. На Донщину з Боромлі возили «деревню», це б то осі, колеса, вила, а привозили звідтіль рибу. До Одеси з Боромлі йшли 6 тижнів, в Одесі мешкали один тиждень і на звороття йшло теж 6 тижнів. В Крим йшли 4 тижні. На дорогу в Крим бороменський чумаки тратив тільки один карбованець за переїзди через мости, за попас, за дьоготь і т. ин. Міс-

цями за попас нічого не брали, місцями брали з пари волів за день 2 або 4 коп., і тільки під Одесою брали вже дорого—25 коп. Взагалі дорога в Одесу та Москву обходилась дорожче. Заробіток був гарний, напр., за пуд соли в Криму платили 28 коп., а продавали дома по карбованцю. Старі чумаки прихильно згадували, як вони чвалали по степах; їх поважні оповідання були овіяні мнякою таємною ласкою, наче над ними тим часом проносився тихомовний геній давніх літ. Особливо це почувалось в оповіданні старенького дідуса Свічкаря, як він раз над вечір побачив в степу над ставочком двох кремезних дідів, що повилазили наверх, а як тільки вони побачили людей, то мерщій сховалися на дно.

Зникло зовсім ще невеличке, але дуже гарне старе українське ремесло—сукання церковних свічок. Богобоязливі люди, що мали свої пасіки, самохіть лили свічі для Божого дому, з гарними нарізами по воску, кружечками, хрестами і т. ин.; для себе робили і людям і продавали самим церквам. Коли духовенство позаводило свої свічні заводи, то воно монополізувало увесь свічний прибуток тільки для церковної скриньки і на користь самому духовенству. Приватним людям заборонено було продавати свічки, що незабаром знищило увесь промисел. В 1902 р. в слоб. Боромлі охтирського повіту, з дуже численною людністю, з 4-ма церквами, жила ще одна старенька бабуса, що по старовині сукала церковні свічі ¹⁾.

Взагалі від українського народу що до його добробуту, життя, промисловости за два з лишком останні віки тільки й знали, що одбірали та одбірали; московські

¹⁾ Колекція цих свічок є в Етнографичному музеї при Харківському університеті.

патріярхи і так званий пізнійший „святійший“ (!) синод одібрали у нього церкву, владик, попів, друкарні, школи; парський уряд одібрав землю, козацькі полки і бажав відняти навіть мову та Святе Письмо; залізниці, фабрики й заводи знищили його чумацтво, копарство, ліси, сінокоси, ниви. Архирей привлащили собі святі икони, свічки, проскури. А що вони давали? Презирство тільки та ганьбу та розвели ріжних капіталістичних левіафанів з нікчемною робітницькою платою. Життя ж не терпить пустого місця. І замість занепавших або цілком загибших ремесл та промисловости виникли нові, дуже міцні, але з тою великою одміною, лихою для України, що нові підприємства міцні й могутні народились на користь дуківбагачів. Нові промисловости витворені могутнім капіталом, тоді як старі були суто народні, обслуговували широкі верстви громадянства. Над усім і всіма узяли верха фабрики, заводи, банки, збудовані на особистих інтересах. Тільки в останні роки стали можливими кооперації, які теперішнім часом і поширюються швидко по містах і селах України. Подекуди кооперативний рух став посувати наперед і українську народню освіту.

З нових промислів є три могутніх, з великими капіталами та великим економічним значінням для усієї Росії, особливо ж для України, як головні її сучасні промислові скарби—кам'яновугільна, металургічна та цукроварна. Осередком перших двох з'являється Катеринославщина, осередком останньої—Київщина та Слобожанщина.

Що до участи України в кам'яновугільній промисловости цілої Росії, то за десятиліття 1900—1909 роки Україна дала 71,13% усієї продукції кам'яного вугля в Європейській Росії і 67,37% продукції цілої Росії—

Європейської та Азійської. В 1910 р. участь України в загально-російській продукції зросла ще більш—до 67,44%. Окрім того за останнє десятиліття на Україні дуже розвинулась продукція коксу. Досить зазначити, що в п'ятилітті 1900—1904 роки на Україні що-року вироблялось по 124,99 мил. пуд. коксу, а за п'ятиліття 1905—1909 роки—вже по 152,16 мил. пуд., отже продукція зросла на 21,74%. Інші райони Росії не мають ніякого значіння в справі добування коксу в порівнянні з Україною. До гірничої промисловости належить також продукція брикетів (пресованого кам'яного вугля). Ця галузь промисловости сконцентрована була до 1910 р. виключно на Україні ¹⁾.

Залізорудна промисловість на Україні теж дуже велика, хоч і обмежується вона майже тільки одним районом Кривого-Рогу на Катеринославщині. В 1908 р., напр., тутечки було 85 рудників; в роботі було 56, які виробили в цім році 222,498,684 пуди залізної руди. На продаж пішло 212 мил., які поділяні були так, що українським заводам пішло 163½ мил., польським біля 15 мил. і за кордон 34½ мил. На здобуванні руди в 1908 р. працювало біля 10 тис. робочих. Дослідами 1908 р. вияснено, що Криворожський район має ще багаті запаси руди, почасти не знайдені й не зареєстровані.

Цукроварство на Україні займає теж поважне місце. В 1912 р., напр., під буряками було 507 тисяч десятин, як то на Волині в круглих числах біля 34 тис., на Київщині—191½ тис., Поділлі—140½ тис., Херсонщині—11 тис., Полтавщині—23 тис., Харківщині—74 тис. і Чернігівщині—32½ тис. З усіх 282 цукроварень в Росії на самій Україні було 194, як то: на Волині—16,

¹⁾ «Отчетъ Совѣта Съѣзда горнопромышл. Юга Россіи» за 1910 р.

Київщині—74, Поділлі—52, Херсонщині—2, Полтавщині—11, Харківщині—28 і Чернігівщині—11. Вироблено було за рік цукрового піску біля 19 мил. пуд. і рафинаду—1 мил. 200 пуд. На одній Слобожанщині пішло в продаж 7½ мил. пуд.¹⁾

На осінь припадають «бурякові жнива», як подекуди звуть копку буряків жінками й дівчатами. Ці жнива дають селянам значний заробіток. Багато хазяїнів, що сами засівають землю буряками і потім продають їх заводам. В Харківщині цукроварство дуже поширено в трьох повітах—сумському, охтирському та богодухівському. Найбільші, головні заводи належать Кенігу та Харитоненку—королям цукроварства, як часом звуть їх в пресі.

Поруч з корисною стороною цукроварства треба зазначити і шкідливу—поганий вплив його на селянське жіноцтво в двох напрямках: псування їх здоров'я через роботу в холодні осінні дні, від чого вони часто хоріють, і псування їх честі розпустними приказчиками. Років двадцять тому назад Василь Пилипець, що жив в Охтирщині і добре знав обставини народнього життя, написав віршами цілу поему «Вівчарь», в якій описав жіноцьку роботу на цукроварнях і розпусту дівчат.

З нових промислів звертають на себе увагу ще птахівницький та яйцевий. Птахівництво завжди грало чималу роль в хазяйстві хлібороба. Ще за старі часи птиці по дворах було безліч за-для дешевого зерна. У Щогольова в віршові «Покинутий хутір» колись «на вигоні од птиці тільки мріло». Але згодом всього поменшало—«без призору заплив мулом став, підгнивший млин молоти перестав, бджола в ліси далеко залетіла і птиця більш по вигону не мріла». Але птиця смачна річ, та й

¹⁾ „Рада“ за 1913 р., № 137.

яечко` теж для усякої страви потрібно. Незабаром за-
можні чужинці стали купувати на Україні і те й друге
і везти до себе за кордон; з- протягом часу почались
промислове птахівництво і яйцевий збут за кордон.

Одних тільки яець вивезено було в 1902 та 1905
роках в таких числах:

Місцевість	в 1902 р.	в 1905 р.	за кордон в 1905 р.
1. Харківщина	403 тис. пуд.	893 тис. пуд.	889 тис. пуд.
2. Поділля	707 " "	713 " "	682 " "
3. Київщина	531 " "	560 " "	560 " "
4. Полтавщина	347 " "	373 " "	357 " "
5. Волинь	328 " "	364 " "	358 " "
6. Катеринославщина	125 " "	313 " "	309 " "
7. Херсонщина	356 " "	259 " "	252 " "
8. Таврія	172 " "	150 " "	150 " "
9. Чернігівщина	118 " "	95 " "	93 " "
Разом	3.037 тис. пуд.	3.720 тис. пуд.	3.650 тис. пуд.

Виходить, таким чином, що за кордон пішло 90%
усього числа яець, вивезених з України. Здебільше дала
Харківщина. Взагалі Харківщина тут проявила ве-
ликий зріст що до вивозу, бо за 2 роки вивіз переско-
чив з 403 тис. пуд. аж до 893 тис. пуд. Заробіток
очевидно не малий; але все ж таки становище промисла
кепське. В 1906 р. Харківщина продала 1.250.690 штук
курей на 500.276 карб. Яйця й кури йшли на чужину,
часом на шкоду своєму краю, в наживу більш хижим
спекулянтам, шибаям, скупщикам ніж селянству взагалі
«У Харківщині,—якось писали в «Новому Времені»,—
працюють тисячі скупщиків; вони щоденно нишпорять
по селах і хуторах, заглядають з хати в хату, силкую-
чись усякими засобами забрати у господарині останній де-
сяток яець або курку» ¹⁾).

¹⁾ Гехтер, в „Літер.-Наук. Вістн.“ за 1909 р., XII, 470.

Перегляд сучасної промисловости показує, що економічні стосунки України з Великоросією, Польщею та Німеччиною все збільшувались. Залежність Великоросії від України величезна. Україна була для Великоросії не тільки житницею, а й складом м'яса, залізної руди, кам'яного вугля, сталі, чавуна, буряка, цукру ¹⁾). Окрім того Україна для Великоросії до війни з німцями мала велике значіння, як найбільший і найвигодніший ринок для продуктів великоросійської обробляючої промисловости ²⁾).

¹⁾ Гестер, Іб., 301.

²⁾ Стасюк, в «Записках Укр. Наук. Тов. в Києві» за 1911 р., XI, 87.